

RISICOANALYSE KIEZEN OP AFSTAND

Kiezers in het buitenland

RISICOANALYSE KIEZEN OP AFSTAND

Kiezers in het buitenland

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
April 2004

Inhoudsopgave

1	Inleiding	1
	1.1 Doel van de risicoanalyse	1
	1.2 Indeling en opzet	1
2	Risico's per stap in het stemproces	3
	2.1 Het informeren van mogelijke kiesgerechtigden	3
	2.2 Het registreren van mogelijke kiesgerechtigden	4
	2.3 Het bepalen van kiesgerechtigdheid	7
	2.4 Gereedmaken en verzenden van stembescheiden voor PC- en telefoonstemmen	8
	2.5 Stemuitbrenging	11
	2.6 Stemopneming	31
3	Politiek-bestuurlijke risico's	34
4	Juridische risico's	36
5	Organisatorische risico's	37
6	Technisch / Operationele risico's	39
7	Bijlage A Procesbeschrijving	45

1 Inleiding

1.1 Doel van de risicoanalyse

Dit document inventariseert de mogelijke risico's die zich kunnen voordoen bij een experiment waarbij de kiezers in het buitenland (ook) kunnen stemmen per internet en telefoon.

1.2 Indeling en opzet

Voor het inventariseren en rangschikken van de risico's is gebruikt gemaakt van meerdere invalshoeken. De gehanteerde invalshoeken zijn:

- **Risico's per stap in het stemproces.** Deze risico's zijn gerelateerd aan achtereenvolgens het informeren van mogelijke kiesgerechtigden, het registreren van mogelijke kiesgerechtigden, het bepalen van de kiesgerechtigheid, het gereedmaken en verzenden van de stembescheiden, de stemuitbrenging, de stemopneming en het bepalen van de uitslag.
- **Politiek-bestuurlijke risico's.** Deze risico's zijn gerelateerd aan politiek-bestuurlijke besluitvormingstrajecten, beslissingen, overwegingen, beleid, wet- en regelgeving.
- **Organisatorische risico's.** Deze risico's zijn gerelateerd aan de organisatie(s) die het experiment uitvoeren;
- **Juridische risico's.** Deze risico's zijn met name gerelateerd aan de contractuele afspraken met leverancier van de stemdienst.
- **Technische / Operationele risico's.** Deze risico's zijn gerelateerd aan de middelen (ICT en anderszins) die ingezet worden in de stemdienst.

Voor elk risico is de waarschijnlijkheid van het optreden ingeschat (**K**lein, **M**iddel of **G**root) en zijn (preventieve en correctieve) maatregelen benoemd.

In de vierde kolom van elke tabel ("Bestaand risico?") wordt aangegeven of het genoemde risico ook thans al, bij huidige wijzen van stemmen vanuit het buitenland (brief, volmacht en kiezerspas), kan optreden. De risico's die inherent zijn aan de huidige wijzen van stemmen en niet optreden bij PC- en telefoonstemmen worden niet genoemd. In die zin is op basis van deze kolom geen objectieve vergelijking mogelijk.

Waar gesproken wordt over Den Haag, wordt de gemeente Den Haag bedoeld. De gemeente Den Haag heeft op grond van de Kieswet specifieke verantwoordelijkheden ten aanzien van de kiesgerechtigden die hun werkelijke woonplaats buiten Nederland hebben. Deze specifieke bevoegdheden hebben betrekking op:

- de registratie van de kiesgerechtigdheid;
- bijhouden van een register (het zogenaamde semi-permanent bestand kiezers buiten Nederland) van personen aan wie voor elke verkiezing voor de TK en het Europees Parlement een formulier tot registratie wordt toegezonden;
- het verwerken van verzoeken tot briefstemmen, het verzenden van de stembescheiden voor het briefstemmen en het inrichten van een of meer briefstembureau(s).

Waar in de tabel gesproken wordt over preventieve danwel correctieve maatregelen blijft de in de wet- en regelgeving vastgelegde bevoegdheidsverdeling om een dergelijke maatregel daadwerkelijk te nemen van kracht.

Alle vanuit het buitenland uitgebrachte stemmen worden meegeteld in de kieskring Den Haag. Ten aanzien van deze stemmen heeft de burgemeester van Den Haag een verantwoordelijkheid als voorzitter van het hoofdstembureau van de kieskring Den Haag.

Op 8 oktober 2003 is de (eerste versie van de) risico-analyse, als bijlage bij de voortgangsrapportage over het project Kiezen op Afstand, gezonden aan de Tweede Kamer. De risico-analyse is na afronding van het door het ministerie van BZK uitgevoerde testtraject waar nodig aangevuld en aangepast.

2 Risico's per stap in het stemproces

2.1 Het informeren van mogelijke kiesgerechtigden

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
1	Kiezers zijn niet op de hoogte van mogelijkheid om per brief, internet/ telefoon, volmacht of kiezerspas te stemmen	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Voorlichting/Informatie aan kiezers Voorlichting/Informatie aan gemeenten¹ Voorlichting/Informatie via BuZa en Den Haag 	<ul style="list-style-type: none"> Geen
2	Voorlichting/Informatiemateriaal bevat onjuiste informatie	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Controleren Gebruikersproef 	<ul style="list-style-type: none"> Via internetsite (www.ukomttochook.nl) en Servicedesk-BZK alsnog juiste informatie verstrekken, waar noodzakelijk en mogelijk via buitenlandse vertegenwoordigingen en eventueel via de media.
3	Het bereik van het Voorlichting/Informatiemateriaal is niet groot genoeg	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Intermediairs² inzetten om het bereik te vergroten Gemeenten stimuleren om hun burgers voor te lichten 	<ul style="list-style-type: none"> Geen

¹ Via de gemeenten wordt de doelgroep geïnformeerd, maar ook het eigen (burgerzaken-)personeel

² Bijvoorbeeld ambassades, Wereldomroep, etc

2.2 Het registreren van mogelijke kiesgerechtigden

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
4	Registratieformulier onjuist ingevuld	G	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Ontwerp formulier Voorlichting/Informatie 	<ul style="list-style-type: none"> Indien toegangscode ontbreekt wordt het verzoek tot registratie behandeld als zijnde een briefstemverzoek. In geval van ongeldige handtekening / overige onderdelen: conform bestaande procedure Den Haag.
5	Geen toegangscode ingevuld op het registratieformulier	G	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Ontwerp formulier Voorlichting/Informatie 	<ul style="list-style-type: none"> Indien toegangscode ontbreekt wordt het verzoek tot registratie behandeld als zijnde een briefstemverzoek.
6	Registratieformulier komt niet op tijd aan bij Den Haag	M	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Ruime openstelling registratie³ Voorlichting/Informatie om kiezers te wijzen op registratietermijn 	<ul style="list-style-type: none"> Geen
7	Eén kiezer registreert zich meerdere malen	M	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Strafbaarstelling (Kieswet) 	<ul style="list-style-type: none"> Controle bij registratie door Den Haag
8	Bewijzen van Nederlanderschap niet toegevoegd bij registratieformulier	M	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Voorlichting 	<ul style="list-style-type: none"> Bestaande procedure (Den Haag)
9	Bij verwerking registratieformulier wordt de voorkeur van de kiezer onjuist verwerkt: kiezer wordt	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Controle (op invoer) door Den Haag 	<ul style="list-style-type: none"> Geen

³ Vanaf 10 december 2003. Openstellingstermijn staat overigens los van het experiment

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
	(ten onrechte) niet als pc/telefoon stemmer aangemerkt, maar als brief / volmacht / kiezerspas stemmer				
10	Bij verwerking registratieformulier wordt de voorkeur van de kiezer onjuist verwerkt: kiezer wordt (ten onrechte) als pc / telefoon stemmer aangemerkt	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Controle (op invoer) door Den Haag BZK controleert op aanwezigheid van toegangscode 	<ul style="list-style-type: none"> Overleg met Den Haag om correctie door te voeren
11	Gemeenten geven gegevens van kiezers die voor beroep tijdelijk in buitenland verblijven, niet door aan Den Haag	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Voorlichting/Informatie aan gemeenten: Circulaire van BZK dd 7 januari 2004 (Circulaire BZK2003/34783). 	<ul style="list-style-type: none"> Geen
12	Niet alle per post zich registrerende kiezers worden door Den Haag doorgegeven aan BZK	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Controle (op invoer) door Den Haag Controle op aantallen tussen BZK en Den Haag door BZK zodra bestand en begeleidende brief van DH is ontvangen 	<ul style="list-style-type: none"> Indien voldoende tijdig onderkend, alsnog registratie

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
13	Niet alle zich registrerende kiezers die door Den Haag worden doorgegeven, worden door BZK verwerkt	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Controle (op invoer) Volledigheidscontrole op aantallen tussen Den Haag en BZK 	<ul style="list-style-type: none"> Indien voldoende tijdig onderkend, alsnog toevoegen
14	Door massale registratie te weinig tijd beschikbaar voor invoeren van kiezers	M	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Afspraken maken met Den Haag over tijdige aanlevering gegevens Afspraken maken met drukker voor noodscenario produceren stembescheiden 	<ul style="list-style-type: none"> Overwerk medewerkers Den Haag en BZK Drukker in avonduren / weekend laten doorwerken
15	Registratieformulier met gegevens wordt onderschept vóór ontvangst door Den Haag / gemeente	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Geen specifieke retourenvelop⁴ 	<ul style="list-style-type: none"> Bestaande procedure
16	Bestand met gegevens wordt onderschept tussen Den Haag en BZK	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Gebruik van interne koeriers / vertrouwde personen Procedureafspraken⁵ 	<ul style="list-style-type: none"> Geen

⁴ Waardoor het voor derden lastig te bepalen is welke enveloppen onderschept moeten worden

⁵ Zoals tekenen voor ontvangst

2.3 Het bepalen van kiesgerechtigdheid

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
17	Twee keer stemmen: voor buitenlandse EP verkiezing en voor Nederlandse EP verkiezing	K	<ul style="list-style-type: none"> • Ja 	<ul style="list-style-type: none"> • Strafmaatregelen • Controle (door DH) 	<ul style="list-style-type: none"> • Bestaande procedure
18	Ten onrechte als niet-kiesgerechtigd aangemerkt	K	<ul style="list-style-type: none"> • Ja 	<ul style="list-style-type: none"> • Controles van Den Haag op verwerking (weigeringsbrief) 	<ul style="list-style-type: none"> • Bestaande procedure • Bezwaar- en beroepprocedure
19	Ten onrechte als kiesgerechtigd aangemerkt	K	<ul style="list-style-type: none"> • Ja 	<ul style="list-style-type: none"> • Controle van Den Haag op verwerking (inwilligingsbrief) 	<ul style="list-style-type: none"> • Bestaande procedure • Bezwaar- en beroepprocedure

2.4 Gereedmaken en verzenden van stembescheiden voor PC- en telefoonstemmen

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
20	Stemcode onjuist gegenereerd	K	• Nee	<ul style="list-style-type: none"> • Review van source code⁶ • Testen • Steekproeven⁷/controle 	<ul style="list-style-type: none"> • Opnieuw stemcodes genereren
21	Stemcode is onjuist gedrukt	K	• Nee	<ul style="list-style-type: none"> • Controle • Steekproeven 	<ul style="list-style-type: none"> • Opnieuw drukken
22	Kandidaatcode is onjuist gegenereerd	K	• Nee	<ul style="list-style-type: none"> • Review van source code • Testen • Steekproeven⁸ 	<ul style="list-style-type: none"> • Opnieuw kandidaatcodes genereren
23	Kandidaatcode is onjuist gedrukt	K	• Nee	<ul style="list-style-type: none"> • Steekproeven • Testen 	<ul style="list-style-type: none"> • Opnieuw drukken
24	Onjuiste adressering van stembescheiden	K	• Ja	<ul style="list-style-type: none"> • Controle op invoer (door DH) • Controle adressenbestand • Controle drukwerk 	<ul style="list-style-type: none"> • Geen
25	Onjuiste bundeling ⁹ van stembescheiden	M	• Ja	<ul style="list-style-type: none"> • Controle adressenbestand • Controle op bundeling 	<ul style="list-style-type: none"> • Geen
26	Stembescheiden komen niet aan ¹⁰	K	• Ja	<ul style="list-style-type: none"> • Geen 	<ul style="list-style-type: none"> • Geen

⁶ Is controle op de juiste en integere werking van de software van de stemdienst

⁷ Na ontvangst van het bestand met stemcodes. Bijvoorbeeld op lengte van de stemcode

⁸ Bijvoorbeeld op lengte van de kandidaatcode

⁹ Dit betreft de foutieve bundeling van stembescheiden die naar hetzelfde land of dezelfde ambassade moeten worden verzonden

¹⁰ Andere oorzaak dan verkeerde adressering of bundeling

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
27	Stembescheiden komen niet tijdig aan	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Tijdige verwerking registratieverzoeken Koerier¹¹ 	<ul style="list-style-type: none"> Geen
28	Drukker valt uit (staking, etc.)	M	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Contractuele afspraken met drukker Contract sluiten met tweede drukker (eventueel in buitenland om collectieve stakingen te omzeilen) 	<ul style="list-style-type: none"> Uitwijken naar andere drukker
29	Vertraging in drukproces	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Contractueel met drukker verwerkingstijden vaststellen Testen uitvoeren 	<ul style="list-style-type: none"> Drukker werkt door in avond / weekend Tweede / andere drukker inschakelen Drukken (en verzenden) in batches
30	Te krappe tijd voor drukken wegens late aanlevering bestand met gegevens door Den Haag aan BZK	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Regelmatig contact met Den Haag voor inschatting aantallen registratieverzoeken Contract sluiten met tweede drukker 	<ul style="list-style-type: none"> Drukker werkt door in avond / weekend Tweede / andere drukker inschakelen
31	Overzicht van kandidaatlijsten is onjuist	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Controle op invoer 	<ul style="list-style-type: none"> Opnieuw drukken
32	Door bezwaarprocedure wordt het overzicht van kandidaatlijsten pas zeer laat definitief vastgesteld	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Geen 	<ul style="list-style-type: none"> Drukker werkt door in avond / weekend
33	Poststaking in Nederland of in buitenland	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Geen 	<ul style="list-style-type: none"> Post vanuit buurland verzenden

¹¹ Verzending per koerier zou bezorging kunnen versnellen, maar is uit financieel oogpunt niet gewenst

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
34	Stembescheiden worden onderschept tussen BZK en kiesgerechtigde	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Koerier¹² Verzendenvelop is niet voorzien van uiterlijke kenmerken¹³ 	<ul style="list-style-type: none"> Geen
35	Door massale registratie kost vervaardigen stembescheiden veel meer tijd (voor BZK)	G	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Regelmatig contact met Den Haag voor inschatting aantallen registratieverzoeken Testen met drukker uitvoeren om goed inzicht te krijgen in benodigde verwerkingstijd 	<ul style="list-style-type: none"> Drukker werkt door in avond / weekend Tweede / andere drukker inschakelen

¹² Verzending per koerier zou bezorging kunnen versnellen, maar is uit financieel oogpunt niet gewenst

¹³ Aan envelop is niet te zien dat deze stembescheiden bevat

2.5 Stemuitbrenging

In deze fase van de verkiezing worden de risico's nader onderverdeeld aan de hand van de waarborgen waaraan moet worden voldaan bij verkiezingen van vertegenwoordigende organen in Nederland.

2.5.1 Stemgeheim

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
36	Onderschepping (technisch) van stem op PC van kiezer	M	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> In informatie voor kiezer wijzen op gevaren van software op de PC die informatie vastlegt Gebruik van een groot aantal verschillende kandidaatcodes per kandidaat¹⁴ 	<ul style="list-style-type: none"> Geen
37	Bij uitbrengen van stem op PC leest iemand mee	M	<ul style="list-style-type: none"> Ja¹⁵ 	<ul style="list-style-type: none"> In informatie kiezer wijzen op risico Gebruik van een groot aantal verschillende codes per kandidaat Toegangscodes worden verhuuld weergegeven¹⁶ 	<ul style="list-style-type: none"> Geen
38	Tijdens verzenden van stem via internet wordt stem onderschept	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Gegevens die uitgewisseld worden tussen PC van kiezer en stembienst zijn versleuteld¹⁷ 	<ul style="list-style-type: none"> Geen

¹⁴ Hierdoor kan onderschepper niet direct achterhalen op wie is gestemd

¹⁵ Kan ook gebeuren bij invullen van briefstembiljet

¹⁶ Met behulp van sterretjes (*****) op het beeldscherm

¹⁷ M.b.v. 128-bit encryptie

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
39	Na ontvangst van stem wordt relatie gelegd tussen kiezer en stem	K/G ¹⁸	<ul style="list-style-type: none"> • Ja 	<ul style="list-style-type: none"> • Geen vastlegging persoonsgegevens in stemdienst, alleen anonieme gegevens. • Scheiding tussen registraties¹⁹ • Beveiligingsmaatregelen omtrent vastlegging IP-adressen en telefoonnummers 	<ul style="list-style-type: none"> • Geen
40	Tijdens uitbrengen van stem via telefoon wordt stem onderschept door aftappen (technisch)	M ²⁰	<ul style="list-style-type: none"> • Nee 	<ul style="list-style-type: none"> • Gebruik van overzichten van kandidaten met verschillende kandidaatcodes • Voorlichting aan kiezer 	<ul style="list-style-type: none"> • Geen
41	Bij uitbrengen stem via telefoon kijkt iemand mee bij intoetsen	M	<ul style="list-style-type: none"> • Ja 	<ul style="list-style-type: none"> • In voorlichting kiezer wijzen op eigen verantwoordelijkheid • Gebruik van overzichten van kandidaten met verschillende kandidaatcodes 	<ul style="list-style-type: none"> • Geen

¹⁸ In technische zin is het risico klein. In organisatorische zin is, indien partijen met elkaar samenspannen, het risico groot omdat daarmee de betrouwbaarheid van alle uitgebrachte stemmen in het geding kan zijn en het in theorie mogelijk is om een stem aan een IP-adres of telefoonnummer te koppelen.

¹⁹ NAW-gegevens en uitgebrachte stemmen worden gescheiden van elkaar vastgelegd

²⁰ Indien de kiezer gebruik maakt van bijvoorbeeld een bedrijfstelefooncentrale dan is het mogelijk dat die centrale het gevoerde gesprek vastlegt (dus ook de toegangscode, stemcode en kandidaatcode)

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
42	Binnen stemdienst vindt onbewuste inbreuk op stemgeheim plaats	M	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Opleiding en training van medewerkers Instellingen van de stemdienst worden vastgelegd en gecontroleerd voor en tijdens stemming 	<ul style="list-style-type: none"> Overgaan tot briefstemmen Stemming ongeldig verklaren / herstemming²¹
43	Binnen stemdienst vindt samenspanning plaats om preventieve maatregelen te omzeilen	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Functiescheiding Controle en toezicht Contract met leverancier Strafmaatregelen 	<ul style="list-style-type: none"> Overgaan tot briefstemmen Stemming ongeldig verklaren / herstemming²²

²¹ Indien de ongeldigheid van het experiment leidt tot het besluit van de Tweede Kamer om één of meer leden van het Europees Parlement niet als lid toe te laten, leidt de ongeldigheid tot een herstemming. Dat is pas het geval wanneer er iets zodanig verkeerd is gegaan dat het de zetelverdeling beïnvloed kan hebben. Als de fout alleen het PC- en internetstemmen betreft, worden in een herstemming alleen degenen betrokken die zich als PC- en telefoonstemmer hadden laten registreren.

²² Zie noot 21

2.5.2 Uniciteit van de stem

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
44	Kiezer kan meerdere stemmen uitbrengen door tegelijkertijd via meerdere PC's en telefoons te stemmen	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Ontwerp stemtransactie (sequentiële afhandeling)²³ Review van de source code 	<ul style="list-style-type: none"> Overgaan tot briefstemmen Stemming ongeldig verklaren / herstemming²⁴
45	Kiezer kan uit naam van andere kiezer stem uitbrengen omdat hij diens stemcode kent ²⁵	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> In voorlichting/Informatie kiezer wijzen op eigen verantwoordelijkheid Stemcode wordt bij de verzending van de stem-bescheiden afgeschermd (denk aan zogenaamde "pinmailer") Kiezer heeft zelf toegangscode opgegeven 	<ul style="list-style-type: none"> Geen
46	Kiezer brengt stem uit via internet / telefoon én langs andere weg (brief, etc.) ²⁶	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Procedure gemeente Den Haag 	<ul style="list-style-type: none"> Geen

²³ De stemdienst handelt elke stemtransactie sequentieel af en niet parallel. De integriteit van dit mechanisme is geverifieerd in de acceptatietesten en door review van de source code. Naar aanleiding van de uitkomsten daarvan is het mechanisme aangepast. Het aangepaste mechanisme is in een (tweede) review van de broncode geverifieerd.

²⁴ Zie noot 21

²⁵ Bijvoorbeeld door niet opbergen van bewaarstrook

²⁶ Hierbij kan aan de volgende twee situaties worden gedacht: 1) Een Nederlander die door Den Haag als wonend in het buitenland staat geregistreerd, vestigt zich vóór de dag van kandidaatstelling in Nederland en krijgt van de gemeente waar hij is ingeschreven vervolgens een oproepingskaart. 2) Een in Nederland wonende kiezer die "wegens beroep of werkzaamheden" als internet-/telefoonstemmer is geregistreerd, krijgt van zijn gemeente toch een oproepingskaart

2.5.3 Kiesgerechtigdheid

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
47	Niet-kiesgerechtigden brengen stem uit via KOA	K ²⁷	<ul style="list-style-type: none"> • Ja 	<ul style="list-style-type: none"> • Identificatieprocedure van de stembus 	<ul style="list-style-type: none"> • Geen. Nadat een stem is uitgebracht is, is dit niet meer te corrigeren • Overgaan tot briefstemmen • Stemming ongeldig verklaren / herstemming²⁸

²⁷ Om dit te doen zou een niet-kiesgerechtigde een geldige combinatie van stemcode en toegangscode moeten raden. De kans dat willekeurige cijfers een geldige combinatie van toegangscode en stemcode vormen, is 1 op 400.000.000 (uitgaande van 25.000 stemmers).

²⁸ Zie noot 21

2.5.4 Integriteit

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
48	Gekozen kandidaat komt niet overeen met gewenste keuze van kiezer	K	• Ja ²⁹	• Voor definitieve stem wordt bevestiging aan kiezer gevraagd	• Geen
49	Kiezer stemt per ongeluk, na bevestiging, op andere kandidaat dan diegene waarop hij wil stemmen	K	• Ja ³⁰	• Duidelijke teksten	• Geen
50	Stemdienst legt door technische fout andere kandidaatcode vast dan de kandidaatcode die de kiezer heeft ingegeven.	K	• Ja ³¹	• Review van source code • Testen	• Geen (een correctieve maatregel zou inbreuk maken op de waarborgen omdat dat zou betekenen dat achteraf een koppeling tussen stem en kiezer zou worden gemaakt) • Overgaan tot briefstemmen • Stemming ongeldig verklaren / herstemming ³²
51	Aantal uitgebrachte stemmen is niet gelijk aan aantal ontvangen stemmen	K	• Ja	• Review van source code • Testen	• Stemming ongeldig verklaren / herstemming ³³

²⁹ Risico dat kan optreden in stemmachine of wanneer een vergissing wordt gemaakt bij het invullen van een briefstembewijs

³⁰ Risico dat kan optreden in stemmachine of wanneer een vergissing wordt gemaakt bij het invullen van een briefstembewijs

³¹ Risico dat kan optreden in stemmachine

³² Zie noot 21

³³ Zie noot 21

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
52	Niet-kiesgerechtigde brengt stem uit door lek in de stemdienst	K	• Ja ³⁴	<ul style="list-style-type: none"> • Review van source code • Security testen • Toegangsbeveiliging (fire wall) • Combinatie van stemcode en toegangscode moet juist zijn • Strafbaarstelling 	<ul style="list-style-type: none"> • Overgaan tot briefstemmen • Stemming ongeldig verklaren / herstemming³⁵ • Straffen
53	Niet-kiesgerechtigde kiezer stemt door inbraak in de stem-dienst van buitenaf (hacken)	K	• Nee	<ul style="list-style-type: none"> • Toegangsbeveiliging (firewall) • Strafbaarstelling 	<ul style="list-style-type: none"> • Overgaan tot briefstemmen • Stemming ongeldig verklaren / herstemming³⁶ • Straffen
54	Niet-kiesgerechtigde brengt stem uit door toegang tot stemdienst van binnenuit	K	• Ja ³⁷	<ul style="list-style-type: none"> • Authenticatie van beheerders • Functiescheiding • Beheer stemdienst alleen onder toezicht • Antecedentenonderzoek personen die toegang tot stemdienst hebben • Strafmaatregelen 	<ul style="list-style-type: none"> • Overgaan tot briefstemmen • Stemming ongeldig verklaren / herstemming³⁸ • Straffen
55	Stemcodes zijn te lezen door drukker, BZK, stembureau en leverancier	G	• Nee	<ul style="list-style-type: none"> • Beveiligingsmaatregelen bij drukker, BZK en leverancier stemdienst • Controle en toezicht • Functiescheiding • Antecedentenonderzoek 	<ul style="list-style-type: none"> • Geen

³⁴ Risico dat kan optreden in stemmachine

³⁵ Zie voetnoot 21

³⁶ Zie voetnoot 21

³⁷ Risico dat kan optreden in stemmachine

³⁸ Zie voetnoot 21

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
56	Beheerders van stemdienst manipuleren inhoud van de stembus, kiesregister en/of overzicht van kandidatenlijsten	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Authenticatie van beheerders Versleuteling van de stembus Functiescheiding Controle en toezicht Van kritieke bestanden wordt op bepaalde momenten een vingerafdruk gemaakt zodat wijzigingen gedetecteerd worden Antecedentenonderzoeken Strafmaatregelen 	<ul style="list-style-type: none"> Overgaan tot briefstemmen Stemming ongeldig verklaren / herstemming³⁹
57	Nadat de kandidaatcode ingetoetst is door de kiezer wordt de kandidaatcode gewijzigd	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja⁴⁰ 	<ul style="list-style-type: none"> Combinatie van beveiligingsmaatregelen en integriteitcontroles in de stemdienst Review van source code Na bevestiging van de gemaakte keuze door de kiezer wordt de stem versleuteld met de cryptografische sleutel van het stembureau. Bij wijziging stem wordt deze onleesbaar 	<ul style="list-style-type: none"> Overgaan tot briefstemmen Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁴¹

---

³⁹ Zie voetnoot 21

⁴⁰ Risico dat kan optreden in stemmachine

⁴¹ Zie voetnoot 21

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
58	De beheerder van de stemdienst heeft toegang tot vitale onderdelen van de stemdienst	G	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Vier-ogen-principe Geen beheer op afstand Controle/Toezicht Wachtwoorden onder beheer bij andere instantie dan leverancier van de stemdienst 	<ul style="list-style-type: none"> Overgaan tot briefstemmen
59	Na onderbreken of sluiting wordt inhoud van de stembus, kiesregister en/of kandidatenlijst gewijzigd	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja⁴² 	<ul style="list-style-type: none"> Combinatie van beveiligingsmaatregelen en integriteit-controles in de stemdienst Gebruik van vingerafdrukken De stem wordt versleuteld met de cryptografische sleutel van het stembureau waardoor wijziging niet mogelijk is. Bij wijziging stem wordt dit gedetecteerd Authenticatie van beheerders van de stemdienst door een persoonlijke inlognaam Functiescheiding Controle/toezicht Strafmaatregelen 	<ul style="list-style-type: none"> Overgaan tot briefstemmen Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁴³

⁴² Risico dat kan optreden in stemmachine

⁴³ Zie voetnoot 21

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
60	Voorzitter en/of leden van het Stembureau negeren een niet-integere situatie of spannen samen met anderen	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Stembureau bestaat uit meerdere leden Autorisatie dmv wachtwoorden Logging van alle handelingen mbt de stendienst Vier-ogen-principe Opening en stemopneming zijn openbaar toegankelijk Antecedentenonderzoek leden stembureau 	<ul style="list-style-type: none"> Overgaan tot briefstemmen Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁴⁴
61	Stembus bevat reeds stemmen voor aanvang stemming	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja⁴⁵ 	<ul style="list-style-type: none"> De stendienst voert controles uit om na te gaan of de stembus leeg is Gebruik van vingerafdruk stembus 	<ul style="list-style-type: none"> Stembus leeg maken
62	Uitgebrachte stem wordt niet meegeteld	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Testen Tellercontroles⁴⁶ 	<ul style="list-style-type: none"> Overgaan tot briefstemmen Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁴⁷

---

⁴⁴ Zie voetnoot 21

⁴⁵ Risico dat kan optreden in stemmachine

⁴⁶ Vergelijking van aantal kiezers in kiesregister en aantal stemmen in stembus

⁴⁷ Zie voetnoot 21

2.5.5 Controleerbaarheid

De met de controleerbaarheid gepaard gaande risico's zijn onderverdeeld in de vijf fasen die in de offerteaanvraag⁴⁸ zijn onderkend, alsmede de evaluatie die aansluitend aan het Experiment plaatsvindt. De verschillende risico's refereren aan de kans dat bepaalde informatie of gegevens ten onrechte niet in het proces-verbaal komen, c.q. niet in de evaluatie betrokken kunnen worden.

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
	Vorbereiding stemming				
63	Leverancier verstrekt onjuiste gegevens ⁴⁹ met betrekking tot de stemming	K	• Ja	<ul style="list-style-type: none"> • Testen • Controle 	<ul style="list-style-type: none"> • Aanpassen en opnieuw verstrekken
	Gereedmaken van de stemming				
64	Leverancier geeft onjuist / onvolledig beeld van gereedheid van technische voorzieningen	M	• Ja	<ul style="list-style-type: none"> • Testen • Controle • Contract (inclusief SLA) 	<ul style="list-style-type: none"> • Ingebrekestelling • Overgaan tot briefstemmen
65	Leverancier geeft onjuist / onvolledig beeld van aanwezigheid van kiezersregistratie	K	• Nee	<ul style="list-style-type: none"> • Testen • Controle • Contract (inclusief SLA) 	<ul style="list-style-type: none"> • Ingebrekestelling • Overgaan tot briefstemmen

⁴⁸ Offerteaanvraag Europese aanbesteding Experiment elektronisch stemmen op afstand en telefonisch stemmen, bijlage 6: "Door leverancier te leveren informatie / gegevens ten behoeve van de verantwoording over het verloop van de verkiezingen voor het Europees Parlement én voor de evaluatie van het Experiment met kiezers in het buitenland

⁴⁹ Het gaat om: de aanduiding van de kieskring, de aanduiding welk stembureau verantwoordelijk is voor dit deel van de verkiezing, de aanduiding van de periode van stemming en de aanduiding om welke verkiezingen het gaat

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
66	Leverancier geeft onjuiste / onvolledige gegevens omtrent hoeveel kiesgerechtigden zich in kiezersregistratie bevinden	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Testen Controle Contract (inclusief SLA) 	<ul style="list-style-type: none"> Ingebrekestelling Overgaan tot briefstemmen
67	Leverancier geeft onjuiste / onvolledige gegevens omtrent hoeveel kiesgerechtigden zich hebben aangemeld om een stem uit te brengen	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Testen Controle Contract (inclusief SLA) 	<ul style="list-style-type: none"> Ingebrekestelling
68	Leverancier geeft onjuiste / onvolledige gegevens omtrent hoeveel kiesgerechtigden zich hebben aangemeld, maar geen stem hebben uitgebracht	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Testen Controle Contract (inclusief SLA) 	<ul style="list-style-type: none"> Ingebrekestelling
69	Leverancier geeft onjuiste / onvolledige gegevens omtrent hoeveel kiesgerechtigden hun stem hebben uitgebracht	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Testen Controle Contract (inclusief SLA) 	<ul style="list-style-type: none"> Bemiddeling Ontbinden contract Ingebrekestelling Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁵⁰

---

⁵⁰ Zie voetnoot 21

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
70	Leverancier geeft onjuiste / onvolledige gegevens omtrent hoeveel kiesgerechtigden volgens de kiezersregistratie hun stem nog uitbrengen	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Testen Controle Contract (inclusief SLA) 	<ul style="list-style-type: none"> Bemiddeling Ontbinden contract Ingebrekestelling Overgaan tot briefstemmen
71	Leverancier is niet in staat meteen gegevens / informatie ⁵¹ te leveren over storingen, incidenten en problemen die het stemproces dreigen te doorbreken	M	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Testen Controle Contract (inclusief SLA) 	<ul style="list-style-type: none"> Bemiddeling Ontbinden contract Ingebrekestelling Overgaan tot briefstemmen Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁵²
	Afsluiting van de stemming				
72	Leverancier kan niet voorkomen dat stemmen worden uitgebracht na sluiting van de stemming	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Testen Controle Contract (inclusief SLA) 	<ul style="list-style-type: none"> Bemiddeling Ontbinden contract Ingebrekestelling Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁵³

⁵¹ Aard, beschrijving, verwachte tijdsduur en consequenties voor verdere verloop van stemming

⁵² Zie voetnoot 21

⁵³ Zie voetnoot 21

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
73	Leverancier is niet in staat informatie / gegevens te leveren over de handelingen ten behoeve van sluiten en het tijdstip van sluiten van stemming	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Testen Contract (inclusief SLA) 	<ul style="list-style-type: none"> Bemiddeling Ontbinden contract Ingebrekestelling Aflasten experiment
74	Leverancier is niet in staat alle of een deel van de gegevens te bewaren / leveren die een hertelling mogelijk moeten maken	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Testen Gebruik maken van back-up van de stembus die bij sluiting van de stemming wordt aangemaakt Contract (inclusief SLA) 	<ul style="list-style-type: none"> Bemiddeling Ontbinden contract Ingebrekestelling Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁵⁴
	Stemopneming				
75	Leverancier kan niet de starttijd van de stemming aangeven	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Testen Contract (inclusief SLA) 	<ul style="list-style-type: none"> Bemiddeling Ontbinden contract Ingebrekestelling Aflasten experiment
76	Leverancier kan niet aangeven hoeveel stemmen per kandidaat zijn uitgebracht	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Testen Controle Contract (inclusief SLA) 	<ul style="list-style-type: none"> Bemiddeling Ontbinden contract Ingebrekestelling Tellen buiten de stembus Stemming ongeldig verklaren/herstemming⁵⁵

⁵⁴ Zie voetnoot 21⁵⁵ Zie voetnoot 21

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
77	Bij stemopneming blijkt de private sleutel van het stembureau niet beschikbaar te zijn	K	Nee	<ul style="list-style-type: none"> • Back-up van het sleutelpaar 	<ul style="list-style-type: none"> • Geen
78	Leverancier kan niet aangeven hoeveel stemmen per lijst zijn uitgebracht ⁵⁶	K	<ul style="list-style-type: none"> • Ja 	<ul style="list-style-type: none"> • Testen • Contract (inclusief SLA) 	<ul style="list-style-type: none"> • Bemiddeling • Ontbinden contract • Ingebrekestelling • Tellen buiten de stembureau • Stemming ongeldig verklaren/herstemming⁵⁷
	Evaluatie				
79	Leverancier kan niet / onvolledig evaluatiegegevens ⁵⁸ verstrekken	K	<ul style="list-style-type: none"> • Ja 	<ul style="list-style-type: none"> • Testen • Contract (inclusief SLA) 	<ul style="list-style-type: none"> • Bemiddeling • Ontbinden contract • Ingebrekestelling

⁵⁶ Per lijst dient te worden aangegeven het lijstnummer en de aanduiding van de politieke groepering die boven aan de kandidatenlijst staat

⁵⁷ Zie voet noot 21

⁵⁸ Daarbij kan gedacht worden aan gegevens die o.a. de volgende vragen kunnen beantwoorden: "Hoe vaak is het niet gelukt om te stemmen en wat zijn daar de redenen van geweest?", "Zijn er pogingen gedaan om de uitgebrachte stemmen te manipuleren. Voor een volledig overzicht zij verwezen naar bijlage 6 van de Offerteaanvraag Europese aanbesteding Experiment elektronisch stemmen op afstand en telefonisch stemmen

2.5.6 Hertelling

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
80	Bij hertelling blijkt verschil met oorspronkelijke telling	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Testen 	<ul style="list-style-type: none"> Stemming ongeldig verklaren/ herstemming⁵⁹
81	Stemmen zijn niet te ontsleutelen in de stembus	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Testen 	<ul style="list-style-type: none"> Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁶⁰ Tellen buiten de stembus
82	Door calamiteit gaat inhoud stembus verloren	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Back-up van de stembus 	<ul style="list-style-type: none"> Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁶¹
83	Hertellen blijkt niet mogelijk	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Geen 	<ul style="list-style-type: none"> Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁶²

---

⁵⁹ Zie voetnoot 21

⁶⁰ Zie voetnoot 21

⁶¹ Zie voetnoot 21

⁶² Zie voetnoot 21

2.5.7 Toegankelijkheid

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
84	Apparatuur en/of programmatuur van de kiezer is ongeschikt om via internet én telefoon te stemmen	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Stemmen per brief, volmacht, kiezerspas als alternatief Demonstratieversie beschikbaar⁶³ Stemdienst zoveel mogelijk onafhankelijk van hard- en software 	<ul style="list-style-type: none"> Andere pc of telefoon gebruiken⁶⁴
85	PC van kiezer accepteert geen "cookies"	M	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Voorlichting/Informatie Ondersteuning door Servicedesk BZK 	<ul style="list-style-type: none"> Andere PC gebruiken Stemmen per telefoon
86	Apparatuur en of programmatuur van de kiezer functioneert niet op moment van stemming	M	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Stemming over meerdere dagen 	<ul style="list-style-type: none"> PC en telefoon zijn breed voorhanden middelen⁶⁵ Stemmen op ander moment binnen stemperiode Andere pc of telefoon gebruiken⁶⁶
87	Kiezer vergeet toegangscode	G	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Bewaarstrook Voorlichting/Informatie 	<ul style="list-style-type: none"> Geen
88	Identificatie methode met toegangscode en stemcode is gebruikersonvriendelijk, waardoor voor kiezer toegankelijkheid afneemt	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Stemmen per brief, volmacht, kiezerspas als alternatief Demonstratieversie beschikbaar Voorlichting/Informatie 	<ul style="list-style-type: none"> Geen

⁶³ Demonstratieversie beschikbaar vanaf start registratieperiode. Kiezer kan vooraf toegankelijkheid van de stemdienst met zijn apparatuur en programmatuur beproeven

⁶⁴ Kiezer is niet afhankelijk van eigen PC en telefoon; denk ook aan internetcafé en telefoonsel

⁶⁵ Kiezer is niet afhankelijk van eigen PC en telefoon; denk ook aan internetcafé en telefoonsel

⁶⁶ Kiezer is niet afhankelijk van eigen PC en telefoon; denk ook aan internetcafé en telefoonsel

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
89	Lagere toegankelijkheid voor mindervalide doelgroep	M	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Registratie en stembescheiden in andere vorm (braille) Gebruik van aangepaste apparatuur 	<ul style="list-style-type: none"> Geen

2.5.8 Transparantie

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
90	Kiezer vertrouwt stembus niet	M/G	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Stemmen per brief, volmacht, kiezerspas blijft mogelijk 	<ul style="list-style-type: none"> Geen
91	Kiezer begrijpt stembus niet	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Stemmen per brief, volmacht, kiezerspas blijft mogelijk Voorlichting/Informatie Demonstratieversie Inzage in specifiek voor de stembus ontwikkelde broncode⁶⁷ 	<ul style="list-style-type: none"> Geen
92	Verwarring bij kiezer over overzicht van kandidaatlijsten met verschillende kandidaatcodes	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Voorlichting/Informatie Duidelijk overzicht van kandidaten 	<ul style="list-style-type: none"> Informatieverstrekking door servicedesk BZK
93	Servicedesk ministerie van BZK niet beschikbaar	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Ruime openings⁶⁸- en beschikbaarheidseisen servicedesk 	<ul style="list-style-type: none"> Uitwijk e.d. voorzien in calamiteitenplan

⁶⁷ Risico van het geven van inzage in de source code is de mogelijkheid voor hackers om zich toegang te kunnen verschaffen

⁶⁸ Tijdens stemperiode 24 uur per dag geopend

2.5.9 Stembvrijheid

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
94	Kiezer kan niet in alle vrijheid stem uitbrengen ('family voting')	M	<ul style="list-style-type: none"> • Ja⁶⁹	<ul style="list-style-type: none"> • Kiezer wijzen op dit risico	<ul style="list-style-type: none"> • Geen

---

⁶⁹ Dit risico is bij elke vorm van kiezen buiten een gecontroleerde omgeving (stemlokaal) mogelijk

2.5.10 Beschikbaarheid

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
95	Stemdienst niet beschikbaar door uitval technische voorzieningen	M	• Ja ⁷⁰	<ul style="list-style-type: none"> • Reparatie- en vervangingsprocedures • Beschikbaarheidseisen⁷¹ • Stemperiode omvat meerdere dagen 	<ul style="list-style-type: none"> • Reparatie en vervanging van technische componenten • Overgaan tot briefstemmen
96	Stemdienst niet beschikbaar door brand e.d.	K	• Ja	<ul style="list-style-type: none"> • Eisen aan locatie waar stemdienst is ondergebracht • Beschikbaarheidseisen⁷² 	<ul style="list-style-type: none"> • Uitwijk⁷³ • Overgaan tot briefstemmen
97	Stemdienst niet beschikbaar door massaal gebruik (meer dan 3600 per uur of in totaal meer dan maximale capaciteit van 600.000)	K	• Nee	<ul style="list-style-type: none"> • Stemperiode duurt meerdere dagen 	<ul style="list-style-type: none"> • Terugvallen op briefstemmen⁷⁴

⁷⁰ Risico dat kan optreden in stemmachine

⁷¹ Afsproken met leverancier in SLA (Service Level Agreement)

⁷² Afsproken met leverancier in SLA (Service Level Agreement)

⁷³ Een volledige uitwijkvoorziening is voor het experiment niet beschikbaar

⁷⁴ Dit is gelet op de reële mogelijkheden om op tijd briefstembescheiden bij de kiezers te krijgen en tijdig de stemmen te kunnen ontvangen eigenlijk slechts een theoretische mogelijkheid

2.6 Stemopneming

Voor een deel hebben de voorgaande risico's (met name uit paragraaf 2.5.5 'Controleerbaarheid') ook directe invloed op de fase van stemopneming. Hoewel deze risico's hierna niet opnieuw vermeld worden, is hieronder wel een nadere uitwerking weergegeven. De genoemde risico's zijn in het bijzonder geënt op de mogelijkheid voor het internet/telefoonstembureau om het proces-verbaal van de zitting op te stellen.

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
98	De stemdienst kan geen audit-log ⁷⁵ produceren	M	• Nee	• Testen	<ul style="list-style-type: none"> • Bemiddeling • Ingebrekestelling • Leverancier van de stemdienst produceert via andere weg (bijv handmatig) een audit-log
99	De stemdienst kan het rapport met de telling van de uitgebrachte stemmen niet produceren	K	• Ja	• Testen	<ul style="list-style-type: none"> • Bemiddeling • Ingebrekestelling • Leverancier van de stemdienst produceert op basis van de kopie van de stembus het rapport • Tellen buiten de stemdienst
100	De stemdienst kan de lijst met transactiecodes niet produceren	K	• Nee	• Testen	<ul style="list-style-type: none"> • Leverancier van de stemdienst produceert handmatig een lijst met transactiecodes • Bemiddeling • Ingebrekestelling
101	De inhoud van de stembus kan niet naar	K	• Nee	• Testen	<ul style="list-style-type: none"> • Bemiddeling • Ingebrekestelling • Gebruik van een ander uitneembaar medium

⁷⁵ In de audit-log geeft de stemdienst alle handelingen weer die de stemdienst autonoom heeft verricht, alle handelingen van de voorzitter van het stembureau ten opzichte van de stemdienst, en welke kiezers hun stem (succesvol of niet) hebben proberen uit te brengen

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
	het uitneembaar medium ⁷⁶ geschreven worden				of andere wijze van (veilige) opslag
102	Het aantal uitgebrachte stemmen in de stembus en in het kiesregister komt niet overeen	K	• Ja ⁷⁷	<ul style="list-style-type: none"> • Testen • Review van source code 	<ul style="list-style-type: none"> • Bemiddeling • Ingebrekestelling • Meerdere malen en op verschillende manieren hertellen • Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁷⁸
103	Het aantal uitgebrachte stemmen komt niet overeen met het aantal uitgegeven transactiecodes	K	• Nee	<ul style="list-style-type: none"> • Testen • Review van source code 	<ul style="list-style-type: none"> • Bemiddeling • Ontbinden contract • Ingebrekestelling • Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁷⁹
104	Er zijn meer stemmen uitgebracht dan er kiesgerechtigden zijn	K	• Ja	<ul style="list-style-type: none"> • Testen • Review van source code 	<ul style="list-style-type: none"> • Bemiddeling • Ontbinden contract • Ingebrekestelling • Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁸⁰
105	De telsoftware ⁸¹ functioneert niet goed	M ⁸²	• Nee	<ul style="list-style-type: none"> • Testen 	<ul style="list-style-type: none"> • Gebruikmaken van de telfunctionaliteit van de stembus

⁷⁶ Een kopie van de inhoud van de stembus wordt opgeslagen op een zogenoemd uitneembaar medium. Dit medium wordt vervolgens in een kluis opgeslagen

⁷⁷ Risico dat kan optreden in stemmachine

⁷⁸ Zie voetnoot 21

⁷⁸ Zie voetnoot 21

⁷⁹ Zie voetnoot 21

⁸⁰ Zie voetnoot 21

⁸¹ Hiermee wordt bedoeld: de telsoftware die gebruikt wordt om de telling uit te voeren buiten de stembus

⁸² Op M ingeschat omdat op dit moment dit programma zich nog in het ontwikkelstadium bevindt en er dus nog niet mee getest is

3 Politiek-bestuurlijke risico's

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
106	Negatief advies van de Kiesraad over de AMvB ⁸³	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Geen 	<ul style="list-style-type: none"> Aanpassingen Advies gemotiveerd niet overnemen
107	Negatief advies van de Raad van State over de AMvB	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Geen 	<ul style="list-style-type: none"> Aanpassingen Advies gemotiveerd niet overnemen
108	Geen goedkeuring van Tweede Kamer voor AMvB	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> AMvB is reeds Tweede Kamer (via voorhangprocedure) gepasseerd 	
109	Geen goedkeuring van Eerste Kamer voor Experimentenwet	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> De Experimentenwet Kiezen op Afstand is op 11 december 2003 in het Staatsblad geplaatst (Staatsblad 2003, 569) 	
110	Geen goedkeuring van Eerste Kamer voor AMvB	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> AMvB is reeds Eerste Kamer (via voorhangprocedure) gepasseerd 	
111	Niet of niet-tijdig, overeenstemming over verantwoordelijkheids- en bevoegdheidsverdeling tussen minister voor BVK en de burgemeester van Den Haag	M	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Overleg Samenwerkingsprotocol opstellen tussen minister voor BVK en burgemeester Den Haag 	<ul style="list-style-type: none"> Indien geen overeenstemming, kan de registratie van buitenlandstimmers bij een andere gemeente of bij de minister belegd worden⁸⁴

⁸³ Algemene Maatregel van Bestuur (ontwerp) houdende regels ter uitvoering van de Experimentenwet Kiezen op Afstand

⁸⁴ De Experimentenwet bevat deze mogelijkheid. De wet voorziet niet in de variant dat de minister niet alleen de registratie van de kiesgerechtigdheid overneemt, maar de stemmen ook nog eens niet in de reguliere kieskring (Den Haag) laat terecht komen (maar in plaats daarvan bijvoorbeeld rechtstreeks aan het centraal stembureau zendt)

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
112	Verstoorde bestuurlijke verhouding tussen Den Haag en BZK	M	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Afgeronde verantwoordelijkheids- en bevoegdheidsverdeling vastgelegd in een convenant 	<ul style="list-style-type: none"> Bestuurlijk overleg
113	Het oorspronkelijk toegekende budget is niet langer beschikbaar, of wordt verkleind door bezuinigingen	M	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Geen 	<ul style="list-style-type: none"> Extra middelen vrijmaken
114	Voor gemaakte fouten moeten de minister voor BVK en/of de burgemeester van Den Haag verantwoording afleggen	M	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Verantwoordelijkheids- en bevoegdheidsverdeling tussen BZK en Den Haag 	<ul style="list-style-type: none"> Geen
115	De minister voor BVK wordt ter verantwoording geroepen in de Tweede Kamer	M	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Testen Risicoanalyse Contractuele afspraken 	<ul style="list-style-type: none"> Geen
116	Stemuitslag voor PC- en telefoonstemmen wordt ongeldig verklaard ⁸⁵	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Testen Beveiligings- en calamiteitenplannen 	<ul style="list-style-type: none"> Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁸⁶
117	Negatieve publiciteit in de pers	M	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Voorlichting/ Informatieverstrekking en woordvoering Transparantie/openheid 	<ul style="list-style-type: none"> Geen
118	Ronselen, of opkopen van stemmen op grote schaal	M	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Strafbaarstelling 	

⁸⁵ Zie noot 21

⁸⁶ Zie noot 21

4 Juridische risico's

Dit hoofdstuk omvat de risico's die te maken hebben met het contract tussen BZK en de leverancier van de stemdienst

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
119	BZK stelt de leverancier in gebreke omdat de stemdienst niet kan worden geaccepteerd	M	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Contract (inclusief SLA) Acceptatietesten Bemiddeling 	<ul style="list-style-type: none"> Leverancier lost gebreken op Schadevergoeding Andere leverancier opdracht geven om stemdienst te leveren

5 Organisatorische risico's

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
	Leverancier van de stembienst				
120	Faillissement leverancier	K	• Nee	<ul style="list-style-type: none"> • Bankgarantie • Contract, algemene voorwaarden • Intellectueel eigendom stembienst bij BZK 	<ul style="list-style-type: none"> • Indien stembienst (bijna) afgerond is, stembienst zelf exploiteren of door andere aanbieder laten leveren
121	Leverancier heeft meer tijd nodig voor afronding stembienst	M	• Nee	<ul style="list-style-type: none"> • Contract, algemene voorwaarden 	<ul style="list-style-type: none"> • Meer inzet door leverancier • Boete • Bemiddeling • Ingebrekestelling
122	Personeel leverancier maakt zich schuldig aan fraude, diefstal, nalatigheid of misbruik	K	• Nee	<ul style="list-style-type: none"> • Vertrouwelijkheids- en geheimhoudingsverklaring • Antecedentenonderzoek • Functiescheiding 	<ul style="list-style-type: none"> • Aangifte • Opzegging contract • Bemiddeling • Ingebrekestelling
	De stembienst				
123	Stembienst voldoet niet aan waarborgen en eisen van BZK	G	• Nee	<ul style="list-style-type: none"> • Aanbestedingsprocedure • Acceptatieprocedure • Testen • Gebruikersproef 	<ul style="list-style-type: none"> • Experiment geen doorgang laten vinden • Ingebrekestelling • Bemiddeling
	PC- en telefoonstembureau				
124	Voorzitter van het stembureau valt uit	K	• Ja	<ul style="list-style-type: none"> • Instructies voor stembureau hoe te handelen bij uitval • Stembureau bestaat uit drie leden 	<ul style="list-style-type: none"> • Op basis van Kieswet treedt het tweede lid van stembureau als voorzitter op • plaatsvervangende leden
125	Lid van het stembureau valt uit	K	• Ja	<ul style="list-style-type: none"> • Instructies voor stembureau hoe te handelen bij uitval 	<ul style="list-style-type: none"> • Op basis van Kieswet treedt een plaatsvervangend lid op

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
				<ul style="list-style-type: none"> • Stembureau bestaat uit drie leden • Er is voorzien in een aantal plaatsvervangende leden 	
	Projectorganisatie BZK				
126	Budgetoverschrijding	K	• Ja	<ul style="list-style-type: none"> • Begroting • Controle 	<ul style="list-style-type: none"> • Aanvraag aanvullend budget
127	Deskundigheid te geconcentreerd	K	• Ja	<ul style="list-style-type: none"> • Interne kennisoverdracht • Vervangingsprocedure 	<ul style="list-style-type: none"> • Terugval op papieren vastlegging van afspraken e.d.
128	Grote afhankelijkheid van voorzieningen	K	• Nee	<ul style="list-style-type: none"> • Ontruimingsprocedures⁸⁷ 	<ul style="list-style-type: none"> • Geen
129	Capaciteit servicedesk onvoldoende	M	• Ja	<ul style="list-style-type: none"> • Plan voor opschalen personeel 	<ul style="list-style-type: none"> • Inhuur extra personeel

---

⁸⁷ Ontruimingsplan

6 Technisch / Operationele risico's

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
130	Communicatieverbindingen tussen stembureau en stemdienst vallen uit	M	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Stembureau huisvesten op dezelfde locatie als stemdienst Indien stembureau niet bij stemdienst is gehuisvest, stembureau alsnog daar naar verplaatsen 	<ul style="list-style-type: none"> Communicatieverbindingen herstellen Indien stembureau niet bij stemdienst is gehuisvest, stembureau alsnog daar naar verplaatsen
131	Toegang van onbevoegden tot locaties waar apparatuur van de stemdienst staat	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Opstelling apparatuur van stemdienst in beveiligde ruimte Bemande receptie Bezoekersprocedure⁸⁸ Controle op beveiliging 	<ul style="list-style-type: none"> Aangifte
132	Onbevoegde toegang tot de programmatuur van de stemdienst ('hacking')	M	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Beveiligingsmaatregelen Beveiligingsaudits Testen 	<ul style="list-style-type: none"> Afsluiten stemdienst Aangifte Overgaan tot briefstemmen Herstemming⁸⁹
133	(Distributed) Denial of Service attack: (D)DOS-aanval	G	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Detectiemaatregelen 	<ul style="list-style-type: none"> Als (D)DOS-aanval via internet wordt uitgevoerd: afsluiten stemdienst voor internetstemmen, alleen doorgaan met telefoonstemmen De computers waarvandaan de aanval wordt uitgevoerd, kunnen worden geblokkeerd in de firewall ("blacklist")

⁸⁸ Aanmelding vooraf is vereist, legitimatiebewijs, begeleiding naar locatie, logboek

⁸⁹ Zie noot 21

134	Kiezer denkt met de stemdienst te communiceren, doch communiceert met een dienst die de stemdienst imiteert of op de stemdienst lijkt (spoof/man-in-the-middle)	M	• Nee	• Kiezer voorlichten over de wijze waarop het certificaat gecontroleerd kan worden	<ul style="list-style-type: none"> • Internetstemmen afsluiten • Overgaan tot briefstemmen • Stemming ongeldig verklaren/ herstemming⁹⁰
135	Er worden speciale virussen, wormen of trojans ontwikkeld om de stemdienst, of de PC van een kiezer die van de stemdienst gebruik maakt, aan te vallen	K	• Nee	<ul style="list-style-type: none"> • Bescherming van de stemdienst door firewalls en een intrusion detection system • Detectie van virussen, wormen en trojaanse paarden door gespecialiseerde instellingen (bijv Govcert) 	<ul style="list-style-type: none"> • Internetstemmen afsluiten • Overgaan tot briefstemmen • Stemming ongeldig verklaren/ herstemming⁹¹
136	De integriteit van de stemdienst is gecompromitteerd, maar dit wordt niet opgemerkt	K	• Ja	• Toepassen van detectiemaatregelen	• Geen – het is immers niet gedetecteerd
137	In de gebruikte standaardsoftware zit computercode die de stemmen of het stemproces manipuleert	K	• Nee	• Testen	<ul style="list-style-type: none"> * Overgaan tot briefstemmen * Stemming ongeldig verklaren/ herstemming⁹²
138	In de standaard software zitten (veiligheids-) fouten	M	• Nee	• Toepassen van de laatste versies en patches	<ul style="list-style-type: none"> • Overgaan tot briefstemmen • Stemming ongeldig verklaren/ herstemming⁹³

⁹⁰ Zie noot 21⁹¹ Zie noot 21⁹² Zie noot 21

139	De registratie bij BZK waarin de NAW gegevens van de kiezers zijn opgeslagen raakt gecompromitteerd, of functioneert niet	K	<ul style="list-style-type: none"> • Ja 	<ul style="list-style-type: none"> • Registratie is niet gekoppeld aan een netwerk • Toegang tot de registratie is voorzien van een username en password • Maken van een back-up • Afsluiten van een service-contract voor het register 	<ul style="list-style-type: none"> • Terugzetten van de back-up
140	Kiezer wordt tijdens het stemmen via internet geconfronteerd met pop-up advertenties ⁹⁴ met meldingen van politieke aard	K	<ul style="list-style-type: none"> • Nee 	<ul style="list-style-type: none"> • Voorlichting aan de kiezer • De kiezer kan het verschijnen van de pop-ups blokkeren 	<ul style="list-style-type: none"> • De kiezer kan de boodschap negeren • De kiezer kan stemmen via de telefoon
141	Manipulatie van stemdienst door toegang tot source code stemdienst	K	<ul style="list-style-type: none"> • Nee 	<ul style="list-style-type: none"> • Review broncode • Veilige procedure voor code-generatie • Antecedentenonderzoek programmeurs 	<ul style="list-style-type: none"> • Indien tijdig geconstateerd: aanpassing van source code • Overgaan tot briefstemmen • Stemming ongeldig verklaren/ herstemming⁹⁵
142	Overdracht van geanonimiseerde kiezersgegevens van BZK aan de leverancier mislukt ⁹⁶	K	<ul style="list-style-type: none"> • Nee 	<ul style="list-style-type: none"> • Testen 	<ul style="list-style-type: none"> • Opnieuw genereren en/of aanleveren van kiezersinformatie
143	Het terugzetten van de back-up van de stemdienst lukt niet	M	<ul style="list-style-type: none"> • Nee 	<ul style="list-style-type: none"> • Testen 	<ul style="list-style-type: none"> • Geen
144	De lokatie waar de stemdienst is opgesteld is niet toegankelijk	K	<ul style="list-style-type: none"> • Nee 	<ul style="list-style-type: none"> • Vooraf aanmelden van lijst met personen die toegang hebben 	<ul style="list-style-type: none"> • Beheer op afstand

⁹³ Zie noot 21⁹⁴ Plotseling opkomende computerschermen met meldingen; doorgaans advertenties⁹⁵ Zie noot 21⁹⁶ Door bijvoorbeeld onleesbare data

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
145	Configuratiefouten leiden tot niet-correct functioneren (crashes, onjuiste tellingen, etc.)	M	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Testen Verbandscontroles Code Review 	<ul style="list-style-type: none"> In uitzonderingsgevallen kan software van de stemdienst gecorrigeerd worden Overgaan tot briefstemmen Stemming ongeldig verklaren/ herstemming⁹⁷
146	Onachtzaamheid of bedienfouten bij beheerders	M	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Functiescheiding 4-ogen principe Toezicht 	<ul style="list-style-type: none"> Afhankelijk van de fout kunnen handelingen teruggedraaid worden Overgaan tot briefstemmen Stemming ongeldig verklaren/ herstemming⁹⁸
147	Onachtzaamheid of bedienfouten bij leden stembureau	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Functiescheiding 4-ogen principe inclusief bevestiging van cruciale handelingen middels PIN codes 	<ul style="list-style-type: none"> Afhankelijk van de fout kunnen handelingen teruggedraaid worden (tijdelijk onderbreken van de stemdienst kan gecorrigeerd worden; sluiten kan niet gecorrigeerd worden) Overgaan tot briefstemmen Stemming ongeldig verklaren/ herstemming⁹⁹
148	Falen van apparatuur	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Dubbel uitvoeren van gevoelige apparatuur Beschikbaarheid reserve apparatuur 	<ul style="list-style-type: none"> Installeren van reserve of vervangende apparatuur

⁹⁷ Zie noot 21⁹⁸ Zie noot 21⁹⁹ Zie noot 21

				<ul style="list-style-type: none"> op locatie Support contracten met toeleveranciers met zeer korte responsrijtijden 	<ul style="list-style-type: none"> Overgaan tot briefstemmen Stemming ongeldig verklaren/ herstemming¹⁰⁰
149	Falen van apparatuur of programmatuur wordt niet (tijdig) gedetecteerd	M	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> 24 uren beheer op locatie gebruik van geautomatiseerd netwerk- en systeemmanagement systeem die semafoonmeldingen genereert 	<ul style="list-style-type: none"> In uitzonderingsgevallen kan software van de stemdienst gecorrigeerd worden Overgaan tot briefstemmen Stemming ongeldig verklaren/ herstemming¹⁰¹

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
--	--------	------	------------------	---------------------------------	---------------------------------

¹⁰⁰ Zie noot 21¹⁰¹ Zie noot 21

150	Communicatie tussen stembureau en stemdienst wordt afgeluisterd	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Stembureau huisvesten op locatie stemdienst Er worden geen privacy- of anderszins vertrouwelijke gegevens uitgewisseld tussen stembureau en stemdienst Gebruik van versleutelingstechnologieën 	<ul style="list-style-type: none"> Alsnog verhuizen stembureau naar locatie stemdienst
151	Logbestanden worden gemanipuleerd	K	<ul style="list-style-type: none"> Nee 	<ul style="list-style-type: none"> Autorisaties zodat beheerders geen schrijfrechten hebben op logbestanden Logbestanden wegschrijven naar separate machine (zgn. loghost) waar separaat toegangsregime geldt. 	<ul style="list-style-type: none"> Raadplegen van het logbestand op de loghost
152	Externe omstandigheden (brand, explosie, etc.) die locatie stemdienst beïnvloeden waardoor stemdienst kapot gaat of gestopt moet worden	K	<ul style="list-style-type: none"> Ja 	<ul style="list-style-type: none"> Beveiligingsbeleid en maatregelen tav roken, vuur etc. Fysieke beschermende maatregelen 	<ul style="list-style-type: none"> Brandblusinstallatie

7 Bijlage A Procesbeschrijving

